

У статті розглянуто мобінг в освітньому середовищі як складне багатокomпонентне явище. Проаналізовано основні роботи вчених, які досліджували структуру та механізми відтворення мобінгу в закладах освіти. За основу взято теорію мобінгу Е. Руланна, яка пояснює мобінг через модель взаємодії не тільки ключових учасників мобінгу – моберів, жертви, спостерігачів, але й обґрунтовує включення звичної моделі мобінгу в систему контекстних факторів, як-от: клас, школа, суспільство, сукупність учнів з їх особистісними характеристиками, ефективність навчання, а також цінності, норми та правила, сім'ї учнів, педагогічний колектив та керівництво освітнього закладу.

У результаті дослідження з'ясовано, що особистість мобера має специфічний набір індивідуальних якостей та поведінкових стратегій: система комплексів, самозакоханість та патологічне небажання визнавати свою поведінку деструктивною, висока, але нестабільна самооцінка, конфліктна поведінка оцінюється моберами як бажана, адже вони вбачають в ній можливість домінувати. Ситуацію, яку інші учні сприймають як нейтральну, мобери ідентифікують як конфліктну чи загрозову. Звісно, на модель такої інтерпретації значний вплив здійснює найближче соціальне оточення учнів. Насамперед джерелом взірців та стратегій інтерпретації є сім'я, ЗМІ, друзі, соціальні мережі та заклади освіти. Важливими у формуванні поведінки мобера є інтерпретація ситуації, постановка цілей та критерії оцінки інструментарію їх досягнення. Ситуація відтворення мобінгу може підтримуватися легалізацією та ігноруванням насильства освітніми закладами.

У результаті опитування, проведеного у травні 2019 року, що охопило 100 учнів старших класів, вдалося з'ясувати, що третина учнів вважають насильство прийнятним для вирішення ситуації, використовують лайки та образи, переконані, що невдахи слід провчити за допомогою насильства. Третина опитаних учнів були жертвою насильства з боку інших дітей. Більшість опитаних зізналися, що є суб'єктами насильницької поведінки.

Ключові слова: мобінг, мобер, жертва, насильство, агресія, заклади освіти.

The article deals with mobbing in the educational environment as a complex multi-stage and multi-component phenomenon. The basic works of scientists who have investigated the structure and mechanisms of reproduction of mobbing in educational establishments are analyzed. E. Rullann's theory of mobbing is used as a basis for explaining mobbing through the model of interaction of not only key participants of mobbing: mobsters, victim, observers, but also substantiates the inclusion of the usual model of mobbing in the system of contextual factors: class, school, society, a totality of students with their personal characteristics, effectiveness of teaching, as well as values, norms and rules, families of students, pedagogical staff and management of the educational institution.

The study revealed that the mobster's personality has a specific set of individual qualities and behavioral strategies: the system of complexes, narcissism and pathological reluctance to recognize their behavior destructive, high, but unstable self-esteem, conflict behavior is evaluated by mobsters as desirable, because they see it as an opportunity to dominate. The situation, which other students perceive as neutral, is identified by mobsters as conflicting or threatening. Of course, the closest social environment of students has a significant impact on the model of such interpretation. First and foremost, family, media, friends, social networks, and educational institutions are the source of role models and interpretation strategies. The interpretation of the situation, setting goals and criteria for evaluating the tools to achieve them are important in shaping the behavior of the mobber. The situation of mobbing reproduction can be supported by legalization and ignoring of violence by educational institutions.

A survey conducted in May 2019, which involved 100 high school students, found that a third of students consider violence acceptable for dealing with situations, use profanities and insults, convinced that failure should be taught a good lesson through violence. A third of the students surveyed were victims of violence of other children. Most of the respondents admitted that they are subjects of violent behavior.

Key words: mobbing, victim, violence, aggression, educational institutions.

УДК 316.624.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.13>

Орос О.Б.

к.соціол.н., старший викладач кафедри психології

Мукачівський державний університет

Постановка проблеми. Майже всі профілактичні та дослідницькі програми та заходи, спрямовані на насильство щодо дітей, починаються з розуміння необхідності захистити дитину, яка потрапила в моторошну ситуацію. Трансляторами насильства по відношенню до дітей звикли вбачати у емоційно вигораючих педагогах, проблемних батьках, жорстоких та підозрілих незнайомих та знайомих дорослих. І тільки останнім часом у нашій країні збільшився інтерес до насильства серед дітей, зокрема, законодавчо закріплена відповідальність за булінг.

Найбільш небезпечною за своїми проявами та наслідками, на нашу думку, є явище мобінгу. Мобінг – це мотивоване нанесення шкоди жертві групою осіб, що має системний та тривалий характер. Адже найбільше часу діти проводять саме в освітніх закладах серед однолітків та старшокласників, які часто можуть бути налаштовані досить вороже. Школа сьогодні – це одне з найнебезпечніших місць для дітей. Жертви мобінгу – це не ситуативна роль, діти можуть бути жертвами протягом кількох років чи навіть весь період навчання у школі. Саме аналіз мобінгу в освітньому середовищі

як складного соціального явища може наблизити нас до розуміння цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми мобінгу як складного соціального та психологічного явища торкалися ряд зарубіжних та вітчизняних науковців: Х. Лейман, Х. Хайнеман, В.П. Ефроінсон, Д. Олвеус, К.Е. Дамбах, Л. Розе-Красно, Е. Руланн, Ф.Д. Алзакер, П.К. Сміт, А. Баумгартнер, Г. Гіні, А. Фонці, К. Колодей. О. Корабльова, Ю. Філіппова, О. Качмар та інші. Але досі залишається нерозкритим ряд питань щодо процесу відтворення мобінгу в освітньому середовищі.

Явище мобінгу має досить специфічну складну структуру: мобер – жертва – свідки мобінгу. При цьому ряд досліджень підтверджують, що всі учасники процесу мобінгу впливають на його динаміку. Одним з найавторитетніших дослідників мобінгу у світі вважається Д. Олвеус. Його концепція мобінгу складається з системи елементів, які тісно пов'язані між собою: значимі фактори мобінгу (сім'я, зовнішні і внутрішні фактори навчання у школі), комбінація взаємодії потенційних жертв та потенційних переслідувачів, а також мобінг як процес [1]. Теорія А. Пікаса ґрунтується на аналогії процесу мобінгу в групі з ліхтарним стовпом, який розхитується [2]. Х. Хайнеман вважав, що мобінг – це форма колективної реактивної агресії, яка виникає через вторгнення в групу і порушення її звичного режиму функціонування [3, с. 78]. Звичайно, це могло б пояснити упереджене ставлення до «новачків» у класі, проте даних, які б підтвердили таке припущення, немає. Досі нерозкритими залишається питання відтворення мобінгу, які могли б дати відповіді на питання: «Хто може стати жертвою мобінгу?», «Яким є мобер?», «Як виявити ключові ознаки мобінгу?».

Постановка завдання. Мета статті – розкрити сутність процесу мобінгу в освітньому середовищі як складного багатокomпонентного явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ризик стати жертвою насильницької чи агресивної поведінки з боку однолітків в освітньому середовищі є завжди. Для деяких учнів ця ймовірність вища, для інших незначна. Проте сьогодні все більше педагогів та батьків скаржаться на високий рівень насильства та агресії серед дітей та по відношенню до себе. Така ситуація і провокує посилений інтерес до насильства та агресії в освітньому середовищі, зокрема булінгу та мобінгу. «В освітніх закладах найчастіше вчиняється мобінг і в актах насилля бере участь група учнів. Воно підсилюється ефектами групової поведінки, зокрема синергії, згуртування, співпричетності, послаблення відчуття власної відповідальності за свої дії («Там був не тільки я»)» [4].

Як заявила директорка ЮНІСЕФ Генрієтта Фор: «В Україні у 2017 році 24% дітей стали жертвами булінгу. 40% постраждалих дітей нікому про це не розповідали. Третина школярів у 39 розвинутих країнах визнають, що вдаються до цькування своїх однолітків. Приблизно 720 мільйонів дітей шкільного віку живуть у країнах, де тілесні покарання у школах ще не повністю заборонені. Хоча дівчата та хлопці мають однакові ризики стати жертвами булінгу, дівчата більш часто зазнають психологічного тиску, тоді як хлопці частіше страждають від фізичного насильства та погроз» [5]. Така невтішна статистика викликала обурення у частини українських фахівців освіти, проте дані нашого дослідження підтверджують, що ситуація щодо насильницьких та агресивних дій серед старшокласників справді складна.

На нашу думку, найбільш точною та всеохоплюючою є концепція мобінгу в освітньому середовищі, розроблена норвезьким дослідником Е. Руланном. Вчений пояснює мобінг через модель взаємодії не тільки ключових учасників мобінгу – моберів, жертви, спостерігачів, але й обґрунтовує включення звичної моделі мобінгу в систему контекстних факторів – класу, школи, суспільства. В центрі моделі постає клас, в якому слід аналізувати всю сукупність учнів з їх особистісними характеристиками, ефективність навчання, а також цінності, норми та правила. На ситуацію в класі впливають сім'ї учнів. Вчителю відведено важливу і керівну роль, окремо відмічено його зв'язок з класом та сім'ями учнів, а також колегами та керівництвом освітнього закладу [6]. З цієї моделі видно, що трактування процесу мобінгу тільки через трикомпонентну модель взаємодії надто спрощено. Мобінг – це складне багаторівневе явище і превентивні заходи також повинні бути комплексними та мультиаспектними.

Мобінг, на відміну від інших форм насильницької (побиття, штовхання, утримування у певному місці тощо) чи агресивної (лайка, озвучування кличок, насмішки, бойкот) поведінки в закладах освіти, є найбільш жорстоким та найбільш небезпечним за своїми наслідками передусім для жертви.

Як зазначає американський соціолог Рендал Коллінз, насильство проти іншої людини є справді особливим. У такому разі людині необхідно подолати два серйозні бар'єри на своєму шляху у вигляді конфронтаційної напруги та страху. Один з найпростіших способів подолання бар'єрів – так звана асиметричність насильства, коли той, хто здійснює насильство, відчуває свою перевагу над жертвою [7]. Це класична ситуація мобінгу, адже значна частина моберів ніколи не насмілилися б поводити себе таким чином один на один з жертвою. Сміливості моберам надає як від-

чуття кругової поруки, так і подолання страху та конфронтації через кількісну перевагу над жертвою. При цьому можна говорити про загострене почуття соціальної справедливості моберів, яка набуває рис деформованості: пріоритетною стає тільки особиста вигода, і мобінг стає інструментом встановлення чи відновлення справедливості. Очевидно, що в основі дій мобера лежить саме інструментальна агресія. При цьому періодично може змінюватися об'єкт мобінгу, але наявність жертви для мобера завжди залишається актуальною.

Особистісними характеристиками мобера часто є система комплексів, самозакоханість та патологічне небажання визнавати свою поведінку деструктивною [8]. Здебільшого конфліктна поведінка оцінюється моберами як бажана, адже вони вбачають у ній можливість домінувати. Для пояснення агресивної та насильницької поведінки Д. Доллард та Міллер розглядали фрустрацію, особливо в ситуації неможливості подолати зовнішні перешкоди на шляху до отримання очікуваного задоволення. Водночас рівень очікувань та домагань може стрімко зростати у ситуації змін соціальної системи, коли можна сподіватися на перерозподіл ресурсів. Саме надмірні очікування певних благ, які не задовольняються, можуть спровокувати агресію. Тоді виникає відчуття несправедливості, наслідком якого часто є гнів, що призводить до агресії. Це підтверджує, що в особи, яка реагує агресивно, є певні проблеми з самооцінкою, рівнем домагань та образом власного Я в цілому. [9] До особистісних характеристик суб'єкта мобінгу дослідники відносять високу, але нестабільну самооцінку, яку він відновлює агресивними діями. Проте низька самооцінка, яка потребує компенсації, також може слугувати спусковим механізмом агресивної поведінки [10].

У такому разі можемо говорити про такі найголовніші аспекти формування поведінки мобера: інтерпретація ситуації, постановка цілі та критерії оцінки вибору інструментарію. Проблему інтерпретації ситуації, яка провокує агресивну, насильницьку поведінку мобера, розкрито в концепції соціального научіння А. Бандури. Якщо раніше учень потрапляв у ситуації, на які реагував агресивно і це приносило успіх, то в подальшому навіть нейтральні за змістом подібні ситуації будуть сприйматися як негативні. Агресивні чи насильницькі дії завжди будуть пріоритетною формою реакції на подібні ситуації. Навіть більше, А. Бандура показує, що позитивно підкріплена дія кілька разів не потребує в подальшому детального аналізу, вона здійснюється автоматично [11]. Так, мобери, отримуючи бажаний ефект від цькування жертви, продовжують це робити протягом тривалого часу, майже автоматично, навіть не аналізуючи свої дії. Ситуацію, яку

інші учні сприймають як нейтральну, мобери ідентифікують як конфліктну чи загрозливу. Звісно, на модель такої інтерпретації значний вплив здійснює найближче соціальне оточення учнів. Насамперед джерелом взірця та стратегії інтерпретації є звичайно ж сім'я, друзі, ЗМІ, соціальні мережі, проте і заклади освіти закладають взірці поведінки та уточнюють рамки можливої поведінки. Недостатньо дослідженими сьогодні залишається неконтрольований вплив соціальних мереж та демонстрація насильства через них на дітей. В основі агресивних інтерпретаційних стратегій учнів лежить такий когнітивний складник особистості, як ворожість. Очевидно, що у моберів спотворена картина світу, вони сприймають все навколо як потенційно небезпечне та вороже. Тому виникає питання: «Чи розуміють мобери емоції інших людей?»

Дослідження Г. Гіні, метою якого було з'ясувати, наскільки мобери вміють розпізнавати емоції інших людей, охопило 692 дитини. Їм продемонстрували 8 чорно-білих портретів інших дітей, на яких вони або виражали різні емоції, або виглядали нейтрально. З допомогою нейтральних емоційних виражень дослідники прагнули з'ясувати деформацію у розпізнанні емоцій, коли вони визначаються дітьми як якась емоція (наприклад всі три як радість чи гнів, чи страх). На відміну від дослідження А. Фонці, автору не вдалося підтвердити припущення, що мобери розуміють емоції гірше, ніж інші діти. Проте з'ясовано, що найчастіше демонстровані емоції жертв, зокрема сум, страх, гнів, можуть підсилювати акт цькування мобера, викликають у них почуття влади і переваги.

Дослідження Г. Гіні та Е. Менесіні виявило у дітей-моберів дефіцит соціально-моральних якостей за відсутності відмінностей між особливостями інтелектуальної сфери у моберів, жертв та незадіяних у цьому процесі дітей. К. Сютон припускає, що для моберів характерним є процес знеособлення жертви та знецінення її болісних переживань і негативних соціальних наслідків. Адже достатній рівень розвитку соціально-когнітивних навичок може слугувати інструментом у досягненні як позитивних, так і негативних цілей. [12]. Навіть більше, на нашу думку, достатній рівень розвитку інтелектуальної сфери моберів дозволяє їм об'єднуватися з іншими та об'єднувати навколо себе інших дітей задля реалізації цькувань інших. Вищезгадані дослідження підтверджують, що різниця між моберами і дітьми з просоціальною поведінкою полягає насамперед у соціальних цілях, які вони переслідують, а також у моральних засадах, які мотивують їхню поведінку та слугують критеріями для вибору інструментів реалізації цілей та поведінки. Мобери не

є достатньо популярними в класі. За даними соціометрії, їх частіше обирають теж мобери, але рідко інші діти [6]. Чому ж тоді їм так важко протистояти? І чому «нейтральні учні» бояться зупинити їх? Можемо припустити, що через страх опинитися на місці жертви.

Однією з найважливіших проблем, на думку С.М. Єніколопова, є проблема легітимізації застосування насильства. До тих пір, поки не буде чесно дана відповідь на питання про роль застосування насильства у соціальних системах, всі дискусії з цього питання будуть безрезультатними [13]. На жаль, у сучасному освітньому середовищі насильство та різні форми агресії з боку педагогів залишаються інструментом контролю та впливу на учнів та вихованців. Як зазначає Е. Руллан, роль педагога у відтворенні та подоланні мобінгу є ключовою. Вчитель завжди знає про факти мобінгу і реагує в такий спосіб: ігнорує факт мобінгу (і таким чином дає свою мовчазну згоду), намагається боротися з ним чи схвалює та координує мобінг, скеровуючи його у напрямку, необхідному для підтримки певної бажаної ситуації. Навіть більше, з дошкільного віку у закладах освіти підкріплюються взірці насильницької та агресивної поведінки. Ось приклад, свідком якого довелося бути у ЗДО: головний герой свята – хуліган, який все трощить, говорить погані слова і стріляє у глядацький зал з рогатки. Для останнього дійства запрошує малюків із залу, але ті відмовляються; після чого вихователі таки виводять їх до хулігана і всі разом стріляють по інших дітях – адже це весело. Таке очевидне підкріплення та заохочення насильницьких поведінкових актів серед дітей дошкільного віку може формувати в них агресивні сценарії поведінки, і це підтверджує дослідження Л.Р. Хюзмана [14]. Дослідник підтверджує, що соціальна поведінка особи контролюється тими програмами поведінки, які вона вивчила у ранньому віці. Саме спостереження за певними поведінковими зразками (зокрема насильницькими) є основою для формування насильницьких сценаріїв реагування під час зіткнення із певними соціальними ситуаціями. Таким чином, процес формування агресивної та насильницької поведінки формується ще в дошкільному віці і багато в чому залежить від соціального середовища, в яке потрапила дитина. Оскільки діти більшість свого часу проводять саме в освітніх закладах, тому є необхідність впроваджувати превентивні стратегії щодо насильства, булінгу та мобінгу вже у закладах дошкільної освіти.

Характерною відмінністю процесу мобінгу від інших форм насильства в освітньому середовищі є знешкодження (нейтралізація активної позиції) жертви та позбавлення шансу захистити за допомогою об'єктивних та суб'єктивних механізмів. Об'єктивні: кількісна та (або)

фізична перевага моберів; систематичність знущань протягом тривалого часу (щонайменше тиждень). Суб'єктивні: почуття приреченості і невідворотності насильства; почуття безпомічності; сором та безсилля.

За таких умов жертва не робить спроб припинити знущання, а із суб'єкта функціонально перетворюється на об'єкт мобінгу. Звісно, одним з ключових питань розуміння мобінгу залишається «Хто потенційно може стати жертвою?». Побутує думка, що потенційні жертви чимось відрізняються від своїх однолітків: одягом, зовнішністю, статуєю... Проте дослідження Д. Олвеуса спростували це припущення. Більш ймовірно, що на процес перетворення учня на жертву мобінгу впливає низка чинників, які поєднуються у певну специфічну ситуативну конфігурацію. Комплекс соціальних (сім'я, друзі, педагоги, ЗМІ тощо) та індивідуальних чинників впливу на жертву та мобера, специфічних особистісних характеристик, що сприяють відтворенню ситуації насильства, можуть спровокувати мобінг.

З метою уточнення аспектів мобінгу в освітньому середовищі, у травні 2019 року, нами проведено опитування серед учнів старших класів. У дослідженні взяло участь 100 учнів шкіл міст Ужгорода та Мукачева, з них 54 дівчини та 46 хлопців 15–17 років. У результаті опитування вдалося з'ясувати таке: 95% учнів вказали, що у них є друзі серед однокласників, але 52% почуваються серед однокласників некомфортно. 35% респондентів вважають удари і побиття допустимими у вирішенні питань, 34% використовують образу, лайку у спілкуванні. На питання: «Чи траплялося, що ти з друзями гуртом когось провчив?» ствердну відповідь дали 64% учнів. 31% учнів вважають, що необхідно показати невдасі його місце за допомогою сили. 34% учнів вказали, що були жертвою насильства з боку однолітків. 58% опитаних визнали, що вигадують смішні прізвиська іншим, та 82% зізналися, що невинні жарти перетворюються на відкрите кепкування з когось. 45% вказали, що їм доводилось застосовувати насильство по відношенню до інших. Причиною насильницької поведінки і мобінгу зокрема є готовність та переконаність, що насильство є основним інструментом для розв'язання конфліктів та вирішення певних ситуацій і є «результатом взаємодії індивідуальних, соціальних, культурних та економічних факторів» [9].

Отримані результати опитування, які засвідчують високий рівень толерантності до насильства і мобінгу, є індикаторами складної соціальної, культурної та економічної ситуації.

Висновки з проведеного дослідження. Мобінг – це складне явище, яке має не тільки багатокomпонентну, але і багаторівневу структуру. Наслідки мобінгу для всіх безпосередніх

учасників (мобери, жертви та свідки) вкрай негативні, а система процесу мобінгу в освітньому середовищі також включає вчителів, керівництво, сім'ї учасників. У систему включено норми, цінності, культуру та ефективність навчання учнів. Важливими у формуванні поведінки мобера є інтерпретація ситуації, постановка цілей та критерії оцінки інструментів їх досягнення. Ситуація відтворення мобінгу може підтримуватися легалізацією та ігноруванням насильства освітніми закладами. В результаті опитування вдалося з'ясувати, що третина учнів вважають насильство прийнятним для вирішення ситуацій, використовують лайку та образи, переконані, що невдаха слід провчити за допомогою насильства. Третина опитаних учнів були жертвою насильства з боку інших дітей. Більшість опитаних зізналися, що є суб'єктами насильницької поведінки. Ефективна реакція на проблему мобінгу в освітньому середовищі, яка постала сьогодні гостро, неможлива без всебічного аналізу цього явища. Ретельне дослідження структури та функціонування мобінгу в сучасному освітньому середовищі потребує подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Olweus, D. Mobbning – vad vi vet och vad vi kan göra. Stockholm : Liber, 1986.
2. Pikas A. Slik stopper vi mobbing, Oslo : Gyldendal. 1976. 124 p.
3. Heinemann P.P. Mobbning – Gruppvåld bland barn och vuxna. Natur och kultur. Stockholm, 1972. P. 78.
4. Алексєенко Т.Ф. Булінг і мобінг: причини розвитку та шляхи профілактики. *Особистість у просторі виховних інновацій*. 2018. № 1. С. 19–25.
5. Корабльова О.О. Профілактика мобінгу в шкільному середовищі у контексті діяльності UNISEF в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. №(1)18. С.130–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2018_1_32.
6. Руланн Э. Как остановить травлю в школе: психология моббинга. Пер. с норв. Москва : Генезис, 2012. С. 119.
7. Randall Collins. Violence: A Micro-sociological Theory. Princeton University Press. 2009. 584.
8. Качмар О.В. Мобінг як різновид психологічного насильства у трудовому колективі. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. 14. С. 58–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2016_14_16.
9. Тарасова С.Ю., Осницький А.К., Ениколопов С.Н. Социально-психологические аспекты буллинга: взаимосвязь агрессивности и школьной тревожности. Психологическая наука и образование psyedu.ru 2016. Том 8. № 4. С. 102–116.
10. Батаева Е.В. Моббинг на рабочем месте (междисциплинарные аспекты изучения). *Социологический журнал*. 2016. Том 22. № 3. С. 49–66. DOI: 10.19181/socjour.2016.22.3.4587.
11. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва. Серия: Психология. XX век, 2000, 512 с.
12. Malti T., Perren S. Soziale Kompetenz bei Kindern und Jugendlichen. Stuttgart: Kohlhammer, 2008, 280 S.
13. Ениколопов С.Н. Средства массовой коммуникации и насилие. Проблемы медиапсихологии. Москва : РИП Холдинг, 2002. С. 87–103.
14. Huesmann L.R., Moise J. Media violence; A demonstrated public threat to children. *Harvard Mental Health Letter*, 1996, Vol. 12.